

עשה דוחה לא תעשה - פתיחה

א. בדפים הקרובים נעסוק בכלל עשה דוחה לא תעשה. נפתח את מסענו במפגש עם מקור הכלל ועם המחלוקת היסודית בשאלת קיומו. נתחיל בתורה (דברים כא, יא-יב):
לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדו: גדלים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה.
קשה לראות בסמיכות בין שני הפסוקים מקרה. ואכן, כבר התרגום יונתן הסביר את הקשר בין שני הציוויים, ונלמד את דברי הכתר יונתן (שם):
לא תהיו לובשים ומתחממים בבגד שוע ושווי ונוז צמר ופשתן מעורבים כאחד: אך ללבושי פשתן, חוטי ציצית מן צמר תהיו מורשים לעשות לכם על ארבע כנפי גלימתכם שתתעטפו בה ביום.

מה הקשר בין שני הפסוקים לפי דברי התרגום?

בדרך כלל אסור ללבוש כלאים, בגד מצמר ופשתים. אך כדי לקיים מצוות ציצית¹ בבגד פשתן מותר לעשות זאת.

ב. הספרי דורש (דברים פסקא רלג):

לא תלבש שעטנז גדילים תעשה לך, שניהם נאמרו בדבור אחד, זכור ושמור שניהם נאמרו בדבור אחד, מחלליה מות יומת וביום השבת שני כבשים בני שנה (המצוה להקריב תמיד גם בשבת) שניהם נאמרו בדבור אחד, ערות אשת אחיך לא תגלה יבמה יבא עליה שניהם נאמרו בדבור אחד.

מה משותף לדברים שנאמרו בדיבור אחד? מהי כוונת הספרי?

אם שתי מצוות סותרות באופן עקבי, על כורחנו שהן אינן סותרות, ומשמעות הדבר שהאיסור לא נאמר באותו מצב - כלאים אסורים אך הם מותרים בציצית; אשת אח אסורה אך היא מותרת בייבום.

נראה שלאור דברי הספרי אי אפשר ללמוד מההיתר של כלאים בציצית שעשה דוחה לא תעשה בכל מקרה של התנגשות מקרית בין שתי מצוות. אולם, הגמרא מניחה כדבר

1. חוטי התכלת חייבים להיות מצמר.

פשוט שתמיד עשה דוחה לא תעשה, גם כששתי המצוות מתנגשות בצורה מקרית. היא לומדת זאת מהיתר כלאים בציצית (יבמות ד.):

ותו, לא תעשה גרידא מנלן דדחוי? דכתיב: לא תלבש שעטנז, גדילים תעשה לך.

בתלמוד הירושלמי מובאת מחלוקת יסודית בשאלה זו. מצוות המילה נאמרה גם כשבמקום המילה יש צרעת, וזאת למרות האיסור לקצוץ את נגע הצרעת (ירושלמי נדרים ג, ט):

בשר ערלתו אף על פי שיש שם בהרת.

הגמ' טוענת שהדבר מובן לשיטת רבי יונה בפשטות, ודנה כיצד להבין אותו לפי שיטת רבי יוסה (שם):

על דעתיה דרבי יונה דאמר מצות עשה דוחה את מצות לא תעשה אף על פי שאינה כתובה בצידה ניחא (מובן מדוע מצוות המילה דוחה את האיסור לקצוץ צרעת). על דעתיה דרבי יוסה דאמר אין מצות עשה דוחה למצות בלא תעשה אלא אם כן היתה כתובה בצידה, מכיון דכתיב בשר ערלתו כמי שהיא כתובה בצידה (דרשה מפורשת מלמדת שהמצוה דוחה את האיסור כך שזהו מקרה מיוחד).

מתי עשה דוחה לא תעשה לפי דברי רבי יוסה?

לדעתו, עשה דוחה לא תעשה רק כשהמצוה 'כתובה בצידה', כגון במצוות ציצית, בהתנגשות קבועה שמשמעותה שהאיסור לא נאמר במקרה הזה. אולם, בהתנגשות מקרית בין עשה ללא תעשה, העשה אינו דוחה את הלא תעשה² – מדוע שיהיה מותר לעבור עבירה כדי לקיים מצוה?

ג. נתבונן במספר משניות ונראה כיצד תסביר אותן כל עמדה. נפתח במשנה בראש השנה (ה, ד):

שופר של ראש השנה – אין מעבירין עליו את התחום, ואין מפקחין עליו את הגל.

כיצד יסביר רבי יוסה את המשנה? כיצד יסביר אותה רבי יונה?

נראה שרבי יוסה יראה בה ראייה לטובתו: הנה המשנה מלמדת שאסור לעבור על איסור כדי לקיים עשה, לתקוע בשופר. כיצד רבי יונה יתמודד עם המשנה? כיצד יתמודד אתה הבבלי הסבור שעשה דוחה לא תעשה גם בהתנגשות מקרית? הגמ' דנה בכך (ראש השנה לב):

2. אולם, הר"ש בחלה (ב, א) מתקשה בפירוש זה, ומציע פירוש אחר, וראה שם.

מאי טעמא? שופר עשה הוא. ויום טוב עשה ולא תעשה (יש ביום טוב גם מצוות עשה), ואין עשה דוחה את לא תעשה ועשה.

מהי תשובת הגמ'?

מקום נוסף שבו מופיעה סברה זו הוא בדיון על שריפת קדשים טמאים ביו"ט. התורה מצווה לשרוף קדשים טמאים, אך הגמ' לומדת מדברי המשנה שאסור לעשות זאת ביו"ט ודנה במקור לכך (שבת כד:):

רב אשי אמר: שבתון – עשה (יש ביו"ט גם מצוות עשה), והוה ליה יום טוב עשה ולא תעשה, ואין עשה (של שריפת קדשים טמאים) דוחה את לא תעשה ועשה.

ד. נמשיך למשנה נוספת שבה דנו רבותינו האמוראים, משנה העוסקת בדיני כהן גדול. כהן גדול אסור באלמנה, והמשנה אוסרת עליו לייבם את אלמנת אחיו (סנהדרין ב, א):
כהן גדול דן... חולץ וחולצין לאשתו ומיבמין את אשתו אבל הוא אינו מיבם מפני שהוא אסור באלמנה.

המשנה מלמדת שהכהן הגדול אינו מייבם מפני שהוא אסור באלמנה. הסוברים שעשה אינו דוחה לא תעשה בהתנגשות מקרית יראו בה סיוע לעמדתם – בדרך כלל מצוות ייבום ואיסור אלמנה לכהן גדול אינם מתנגשים. אך כיצד יסבירו אותה הסוברים שהוא דוחה גם בהתנגשות מקרית? במקרה רגיל של 'אלמנה מן הנישואין' הדבר מובן, שכן האלמנה אסורה על הכהן הגדול בעשה ולא תעשה³, וכפי שלמדנו עשה אינו דוחה לא תעשה ועשה. אך המשנה אוסרת על הכהן הגדול לייבם גם אלמנה מן האירוסין, ומדוע אז העשה אינו דוחה את האיסור? וכך שואלת הגמ' (סנהדרין יח:):

קא פטיק ותני לא שנא מן האירוסין, ולא שנא מן הנישואין. בשלמא מן הנישואין – הוי עשה ולא תעשה, ואין עשה דוחה לא תעשה ועשה, אלא מן האירוסין, אמאי? יבא עשה וידחה לא תעשה!

תשובתה של הגמ' היא שאכן מהתורה העשה דוחה האיסור, אך העשה קיים רק בביאה הראשונה (שם):

גזירה ביאה ראשונה (שבה מקיים את העשה) אטו ביאה שניה (שבה כבר לא מקיים את העשה ואין מה שידחה את האיסור).

הסבר את תשובת הגמ'. מדוע מצוות הייבום אינה דוחה את האיסור?

3. הכהן הגדול מצווה בעשה, והוא אשה בבתוליה יקח, ובלא תעשה, 'אלמנה וגרושה... את אלה לא יקח'.

הביאה הראשונה שבה האלמנה הופכת לאשתו אמנם דוחה את האיסור, שכן בה אדם מקיים מצוה, אבל הוא אינו מקיים מצוה בביאות הנוספות. חכמים אסרו גם על הביאה הראשונה גזירה שמא יחטא בביאות נוספות, ביאות שבהן אין עשה שידחה את האיסור.

ה. במסכת יבמות הגמ' מוכיחה שמעיקר הדין העשה היה דוחה את האיסור והייבום אסור רק מחמת גזירה (יבמות כ.):

אלא אמר רבא: גזרה ביאה ראשונה אטו ביאה שניה. תניא נמי הכי (שמעיקר הדין הכהן היה יכול לייבם): אם בעלו – קנו בביאה ראשונה, ואסור לקיימן בביאה שניה (ומכך שהביאה מועילה מוכח שמדאורייתא הוא היה יכול לייבם).

מה ההוכחה לכך שמהתורה הכהן היה יכול לייבם אלמנה מן האירוסין?

אם העשה לא היה דוחה את האיסור מדוע 'ואם בעלו קנו' מדוע וכיצד הביאה מצליחה להפוך אותה לאשתו? הרי בכל מקרה שבו האח אינו מצווה מהתורה לייבם, וממילא האלמנה נחשבת כ'אשת אח שלא במקום מצוה', ביאתו אינה מועילה! ומכאן שמהתורה המצוה דוחה את האיסור, והייבום אסור רק מגזירה.

נשוב לדברי רבי יוסה. טענו לעיל שהוא יראה בדין המשנה סיוע לעמדתו: הכהן אינו מייבם משום שההתנגשות שבין המצוות היא התנגשות מקרית. אך כיצד הוא יתמודד עם טענת הגמ' עם ההוכחה מהברייתא, 'ואם בעלו קנו', שמהתורה המצוה דוחה את האיסור?

יתכן שלדעתו הייבום חל במקרה זה משום שקידושין תופסים בחייבי לאוין. הוכחת הגמ' בנויה על ההנחה שאם הכהן אינו מצווה בפועל לייבם, היבמה מוגדרת כ'אשת אח שלא במקום מצוה', ואשת אח היא כמובן מהעריות שבהן הקידושין אינם תופסים. אך יתכן שרבי יוסה לא יסכים לדברים: גם במקרה הזה הוא מצווה במצוות ייבום והמצוה מתירה את איסור אשת אח⁵. נכון שבפועל הכהן אינו מצווה לייבם בשל ההתנגשות המקרית בין המצוה לאיסור, אך מצד מצוות ייבום לכשעצמה הוא היה מצווה לייבם, וממילא איסור אשת אח לא נאמר במקרה שכזה. מאחר שכך, האיסור שעומד בפניו הוא איסור לאו, וקידושין תופסים בחייבי לאוין!

1. כפי שראינו, העמדה המרכזית היא שעשה דוחה לא תעשה גם בהתנגשות מקרית. דבר זה קשה לכאורה: הרי לא תעשה חמור מעשה!⁶

4. שהרי קידושין אינם תופסים באשת אח.
5. שהרי ההתנגשות בין ייבום לאיסור אשת אח היא התנגשות קבועה שמשמעותה שהאיסור לא נאמר במקרה זה.
6. חומרת הלא תעשה מתבטאת בהבדלים הגדולים בחומרת העונש, וכן בהבדל בחובת ההשקעה הכספית.

נסה להתמודד עם השאלה.

הרמב"ן עונה תשובה יסודית (שמות כ, ח):

ואמת הוא ג"כ כי מדת זכור רמזו במצות עשה, והוא היוצא ממדת האהבה והוא למדת הרחמים, כי העושה מצות אדוניו אהוב לו ואדוניו מרחם עליו, ומדת שמור במצות לא תעשה, והוא למדת הדין ויוצא ממדת היראה, כי הנשמר מעשות דבר הרע בעיני אדוניו ירא אותו, ולכן מצות עשה גדולה ממצות לא תעשה, כמו שהאהבה גדולה מהיראה, כי המקיים ועושה בגופו ובממונו רצון אדוניו הוא גדול מהנשמר מעשות הרע בעיניו, ולכך אמרו דאתי עשה דחי לא תעשה. ומפני זה (שהלאו קשור ליראה והעשה לאהבה) יהיה העונש במצות לא תעשה גדול ועושין בו דין כגון מלקות ומיתה, ואין עושין בו דין במצות עשה כלל אלא במורדין, כמו לולב וציצית איני עושה, סוכה איני עושה, שסנהדרין היו מכין אותו עד שיקבל עליו לעשות או עד שתצא נפשו.

מהי תשובת הרמב"ן? מדוע עשה דוחה לא תעשה למרות שבדרך כלל לא תעשה חמור יותר?

הרב סולובייצ'יק דן גם בשאלה וענה תשובה אחרת (שיעורים לזכר אבא מרי חלק א' עמ' רלד):

הלכה זו אינה מבטאת כי מותר לעבור על לא תעשה כדי לקיים מצוה. דין כזה לא ייתכן שהרי עבירה על לאו ודאי חמורה מביטול עשה; ופוק חזי שנפסק להלכה שצריכים להוציא כל ממון שבעולם כדי שלא להיכשל באיסור ל"ת אך אין מוציאים יותר מחומש על קיום עשה. יסוד ההלכה הוא כי פעולה מסויימת המהווה חפצא של מעשה מצוה ומעשה עבירה נקבעת כפעולת מצוה וחלות עבירה נפקעת ממנה.

הרב נעם פיינטוך הסביר את דבריו (מישרים ב, על מה ולמה בדין עשה דוחה לא תעשה):
לא מדובר בהיתר לעבור עבירות לשם שמים, אלא בכך שכל מעשה יכול להיות בעל אופי אחד בלבד - חיובי או שלילי. הכרעת התורה היא שמעשה שלכאורה כולל בתוכו שני צדדים, חיובי ושלילי, ומצוה ועבירה, יוגדר בסופו של דבר כמעשה מצווה בלבד.

מהי תשובתו של הרב סולובייצ'יק? מהו יסוד דין עשה דוחה לא תעשה לפי הסברו?
